

Grammatikalizációs ösvények a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatában

1. Bevezetés. A tanulmány célja a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjának feltérképezése. A vizsgálat fő kérdése az, hogy milyen út vezethetett a rag eredeti, helyviszonyt kifejező funkciójából a további viszonyok kifejezéséig. A tanulmányban a jelentésváltozásnak ezt a típusát korpuszadatokkal mutatom be. Az adatok forrásai a rendelkezésre álló történeti szövegtárak, elsősorban a Magyar Generatív Történeti Szintaxis korpusza (Ómagyar korpusz).

A tanulmány elméleti kerete a funkcionális kognitív nyelvészet (vö. LANGACKER 1987; TOLCSVAI NAGY szerk. 2017), amelynek alapvetése, hogy a grammatikai elemek – a lexikális elemekhez hasonlóan – kiterjedt jelentéshálózzal rendelkeznek, a jelentések pedig egymással szemantikailag összefüggnek. Ebben a vizsgálatban abból indulok ki, hogy nemcsak a grammatikai elemek jelentéseinek összefüggései, hanem – ezek alapján – jelentésváltozásaik is megragadhatók a nyelvhasználatban (vö. DIEWALD 2006).

A vizsgálat jelentősége egy olyan grammatikalizációs modell felállítása a *-nak/-nek* rag kapcsán, amely dinamikus, illetve a rendszerre érzékeny: az újonnan megjelenő jelentések és funkciók hatását is figyelembe veszi a rendszerben már meglévő elemekre.

A tanulmány elméleti bevezetéssel kezdődik, amelynek két fő része a grammatikalizációra (2.1.) és a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjára vonatkozó korábbi szakirodalom eredményeire (2.2.) koncentrál. A kutatás módszertanának ismertetése (3.) után az eredmények bemutatása (4.) következik a javasolt grammatikalizációs ösvényekkel. A tanulmány összegzéssel (5.) zárul.

2. Elméleti háttér. A vizsgálatban a grammatikalizációt a használatban megragadható nyelvi változásként értelmezem. A következőkben röviden bemutatom a vizsgálatához felhasznált grammatikalizációelméleti munkákat, valamint a *-nak/-nek* rag jelentésváltozásával foglalkozó, elsősorban nyelvtörténeti szemléletű szakirodalmat.

2.1. A grammatikalizáció. A grammatikalizáció olyan nyelvi változási folyamat, amelynek során egy lexikális nyelvi elem grammatikaibbá válik, vagy egy grammatikai jelentésű nyelvi elem jelentése lesz még grammatikaibb (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991: 2). A korai grammatikalizációs kutatások elsősorban az alaki változásokra fókuszáltak (pl. hogyan lesz egy szóból morféma), az újabb vizsgálatok azonban beemelték a pragmatikai nézőpontot is (vö. pl. DÉR 2008).

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A tanulmány a Nyelvészdoktoranduszok 24. Országos Konferenciáján, Szegeden elhangzott előadás írott változata.

Így a mai grammatikalizációs szakirodalom elsődleges és másodlagos grammatikalizációról is beszámol (TRAUGOTT 2002: 26–27). A két kutatási irány tehát a lexikális elemek grammatikaivá válásának vizsgálata (elsődleges grammatikalizáció), illetve a már eleve magas absztrakciós fokon álló nyelvi elemek jelentésváltozásának vizsgálata (másodlagos grammatikalizáció) (NARROG–HEINE 2012: 3).

A folyamat egymást átfedő szakaszaira a szakirodalom évtizedekre visszamenőleg felhívja a figyelmet (vö. HEINE 1992; HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991: 220–229; itt grammatikalizációs láncként írják le a jelenséget). Azokat az állomásokat, amelyek a lexikális és a grammatikai funkciót betöltő szakaszok között vannak, nem egyszerű elkülöníteni. A jelentés változásának különböző szakaszai nem feltétlenül bonthatók diszkrét részekre, a különböző állapotok között kontinuumot érdemes feltételezni.

A másodlagos grammatikalizációval kapcsolatban KÖNIG (2012: 2) megjegyzi, hogy új esetjelölők úgy is keletkezhetnek, hogy már meglévő esetjelölők funkciója kiterjed. A funkciók kiterjedése történhet úgy, hogy az adott nyelvi elem disztribúciója megváltozik: előfordul olyan nyelvi környezetben, amilyenben a korábbiakban nem, másfajta alaptagokkal másfajta körülményjelentést tud felvenni. DIEWALD (2006) felhívja rá a figyelmet, hogy az új funkciók a használatban jelennek meg, azt az új környezetet, amelyben a nyelvi elem újonnan fordul elő, és amelyben ezzel összhangban új funkciót tud betölteni vagy új jelentést felvenni, nem tipikus kontextusnak (untypical context) nevezi.

A funkcionális kognitív nyelvészet alapján az új jelentések az elsődleges jelentés kiterjesztődésével jönnek létre, a kiterjesztődésnek pedig kognitív motivációi vannak (LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 2007: 148). Az elsődleges jelentés jelen esetben a történetileg elsődleges jelentés, ez legtöbbször egybeesik a prototipikus jelentéssel is, azonban a *-nak/-nek* ragnál nem ez a helyzet (erről bővebben l. a 2.2. pontban).

2.2. A *-nak/-nek* rag grammatikalizációja. A *-nak/-nek* rag latin elnevezése (datívuszrag) a hagyományos nyelvelírás szerinti részeshatározói (mint egyik leggyakoribb) funkciójáról, vagyis az adást jelentő igék bővítményének jelöléséről kapta a nevét (pl. *ad vki vkinek vmit*). Történetileg azonban – hasonlóan más határozóragokhoz – elsődlegesen helyviszonyt fejezett ki. A rag agglutinalizációval keletkezett, tehát egy lexikális elem és egy ősi határozórag összeolvadásából, amelyre több elmélet is létezik. A történeti kánonban valószínűleg leginkább elterjedt elmélet szerint a rag alapszava az alapnyelvi eredetű **nā* 'ez' jelentésű mutató névmás, ez agglutinálódott a szintén alapnyelvi **-k* latívuszraggal (KOROMPAY 1991a: 290). Egy másik elmélet megkérdőjelezi a **-k* raggal történő agglutinalizációt, valamint forrásként a **nIjV* 'közelség' jelentésű szót jelöli meg (YLIKOSKI 2011: 249–250). Felmerül a **neiga, jeik* szavakból való eredeztetés is (DÉR 2008), azonban mindegyik mű téri forrástartományú alapszóból eredezteteti a ragot.

Ezzel összhangban már a korai grammatikákban felmerült az igény annak jelzésére, hogy a rag eredetileg téri viszonyt jelölt. RÉVAI MIKLÓS (1806) grammatikájában a datívus helyett a szembehelyezkedést, irányulást jelölő casus relativus vagy oppositívus elnevezéseket preferálta, míg GYARMATHI SÁMUEL Affinitasában (1799) a penetratívus 'áthatoló' elnevezést javasolta.

A nyelvtörténeti és jelentéstani leírások a rag jelentés-kiterjesztődését a helyviszony jelölésétől a datívuszi jelentésen át a genitívusziig írják le és mutatják be (vö. pl. KOROMPAY 1991b; TOLCSVAI NAGY 2013: 262–263), ám a jelentés absztrahálódásának bemutatását megnehezíti, hogy a rag mindkét nagyobb (vagyis a datívuszi és a genitívuszi) funkciója adatolható már az első nyelvenlékeinkben is.

Annak a kérdése is felmerül, hogy vajon a datívuszi és a genitívuszi funkciók egyetlen poliszém jelentéshálózatnak a részei-e, vagy inkább homonímiáról beszélhetünk. A TNYt.-ban KOROMPAY KLÁRA *-nak/-nek¹*-ként hivatkozik a rag genitívuszin kívüli funkcióira, míg erre *-nak/-nek²*-ként (KOROMPAY 1991a), ezzel a kettő elkülönítése mellett foglal állást (de hangsúlyt fektetve az azonos eredetre). LADÁNYI MÁRIA (2008) a genitívuszt mint esetet (tehát nem a ragot magát) egy, a morfológiánál tágabb értelemben vett esetrendszer önálló elemeként javasolja megfontolásra. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013: 261–262) a rag jelentésének absztrahálódását négy lépésben mutatja be a téri viszony jelölésétől a birtoklásviszony jelöléséig, ezzel a poliszémia mellett foglalva állást. A jelen tanulmány is a poliszémia mellett érvel, ezt a történeti szövegtárak adataival támasztja alá.

3. Módszertan. A dolgozathoz a Magyar Történeti Generatív Szintaxis korpuszt (Ómagyar korpusz) használtam (vö. SIMON–SASS 2012). A korpusz egy része csak betűhű közlésben érhető el, egy kisebb része normalizáltan, tehát a mai helyesírás szerinti átírásban is szerepel, illetve bizonyos szövegek nyelvileg is elemezve vannak.

A korpuszsal többféle vizsgálatot végeztem. Egyrészt funkció szerinti statisztikai elemzést végeztem. Ehhez a normalizált, elemzett szövegekben kerestem rá a *-nak* és *-nek* esetraggal végződő névszókra. Ez összesen 10 106 szövegszót eredményezett. Az adatokból Excel segítségével véletlenszerű mintát választottam ki, 400 darabot (amely megfelelő mennyiségnek bizonyult ahhoz, hogy a teljes mintát reprezentálja). Ezeket elemeztem aztán kézzel funkciók szerint. A 400-as lista 11 vaktalálatot eredményezett, a számadatok tehát a 389 értékes találat fényében értendők. Ezekon kívül célzott kereséseket is végeztem, ezeket az adatok mellett CK minősítéssel jelzem, annak a korpusznak a megjelölésével, ahonnan származnak (ha ez különbözik az Ómagyar korpusztól). A célzott keresések forrásai – az Ómagyar korpuszon kívül – a Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ.), a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK.) és a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2., v2.0.5) voltak.

A korpuszadatok annak figyelembevételével elemzendők, hogy nagy részük kódexekből, illetve az egyházi irodalomból származó, latin nyelvről fordított részlet, az emiatt jelentkező sajátosságokról a későbbiekben lesz szó.

A véletlenszerűen kiválasztott adatok között az alábbi funkciókat különítem el (1–9.). A listában azt a funkciót, illetve szemantikai szerepet nevezem meg, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó a konstrukciójában betölt. Zárójelben jelölöm azt, hogy mekkora az előfordulása a listában, utána pedig egy-egy példa következik.

1. a névszó által jelölt entitás a mondatban valamely módon összetartozási viszonyban áll egy másik névszó által kifejezett entitással (219 szövegszó): *Istennek anyyala;*

2. egy folyamat RECIPIENSE / egy jelenet kedvezményezettje vagy kárvallottja: BENEFICIENS (85): *mondá a gyülekezetnek; mit használ embernek;*
3. azok a *-nak/-nek* ragos névszók, amelyeket személyjeles névutók vonzanak magukhoz (40, különválasztásuk okáról a későbbiekben lesz szó): *az képnek alatta;*
4. valamilyen mentális folyamatot, kiértékelést jelentő ige végpontját jelölő névszók (19): *boldognak mondanak engem;*
5. birtoklást jelentő *van/nincs* igék konstrukciójában a birtokost jelölő vonzatok (datívusz possesszívusz) (16): *ezeknek gyökerük nincs;*
6. egy jelenet, folyamat potenciális ÁGENSÉT/EXPERIENSÉT kifejező ragos névszó (4): *miképpen szokott embernek gyönyörködni az jó vendégségbe?*
7. egy folyamat (motiváló) okát kifejező névszó (3): *minek menétek ki látni?*
8. a névszó által jelölt entitás egyszerre érintettje a folyamatnak, és ugyanakkor birtokos viszonyban áll egy másik névszóval (birtokos részeshatározós szerkezetek) (2): *embereknek ez világi jószágukat elorozzák;*
9. egy mozgásos folyamat térbeli végpontját kifejező névszó (1): *lábaimnak töröket hajigált.*

A továbbiakban a példák az Ómagyar korpuszból lehívott véletlen listából származnak, zárójeles jelzés esetén pedig egyéb, célzott keresés eredményei más korpuszokból. A CK jelzés az Ómagyar korpuszból lekérdezett célzott keresést jelenti, tehát a véletlen listán kívüli adatot. Az Ómagyar korpuszból származó adatok eredeti leelőhelyét zárójelben közlöm a korpusz jelzéseit használva.

4. Eredmények

4.1. A téri viszonytól a birtokos viszonyig. A történetileg elsődleges jelentés egy mozgásos folyamat végpontját vagy egy térbeli pont felé irányulást fejez ki. A legtöbb határozóraghoz hasonlóan a *-nak/-nek* rag is helyviszonyt fejezett ki elsődlegesen. Ez a rész azt tárja fel, milyen állomásokon keresztül absztrahálódott a rag jelentése a helyviszony kifejezésétől a hagyományos értelemben vett datívuszi viszonyokig: a RECIPIENS, majd a BENEFICIENS kifejezéséig.

A jelentés kiterjesztésének kognitív motivációját a latívuszi (*hová?* kérdésre válaszoló) irányulás adja. A *t é r i v i s z o n y t* kifejező *-nak/-nek* rag az MNSz2. és az Ómagyar korpusz véletlen mintáiban is ritkán fordul elő. A korai nyelvemlékekben való ritka előfordulását SIMONYI (1888: 278) a „szolgai fordítással” magyarázza, vagyis azzal, hogy ebben a funkcióban erre a határozóragra a fordító-nak nem volt szüksége. Az Ómagyar korpuszból az ismertetett módon vett 400-as mintában mindössze egy ilyen fordult elő:

- (1) hálókat vetett nekem ellenségem, valahova megyek vala, és én *lábaimnak* töröket hajigált (FestK. 369)

A legkonkrétabb jelentésben a rag szerkezetében levő elsődleges figura¹ egy fizikai határokkal rendelkező entitás, amely képes mozogni vagy mozgatható

¹ A rag jelentésében levő sematikus figurákra vonatkozó kognitív nyelvészeti magyarázathoz vö. Tolcsvai Nagy 2013: 66–68.

(itt: *török*), amely egy térbeli útvonalon közeledik a rag szerkezetében levő másodlagos figura felé (itt: *lábaim*), amely szintén fizikai határokkal rendelkező dolog. A rag a fonológiai póluson a másodlagos figurán jelenik meg. Az elsődleges figura az ösvény végén érintkezik is a másodlagos figura felületével.

A térbeliség értelmezhető azokban a szerkezetekben is, amelyekben a *-nak/-nek* ragos névszó egy folyamat CÍMZETTjét dolgozza ki. A *-nak/-nek* ragos névszó CÍMZETtként tipikusan adást vagy mondást jelölő igék bővítményeként fordul elő. A mondást jelentő igék már nem az OKOZOTT MOZGÁS forгатókönyvi sémáját idézik fel, tehát nem tárgymanipuláció történik, hanem egy információ célba juttatása.

(2) [Jézus a kenyeret] adta *azoknak*, kik övele valának (MünchK. 60rb)

(3) monddad az én *atyámfiaának*, hogy ossza meg énvelem az örökséget (JordK. 569)

A (2)-ben a kenyér Jézustól azokhoz kerül, akik a társaságában vannak. A kenyér ezután önáluk lesz. A (3)-ban az *atyámfiaának* komponens azt a szereplőt dolgozza ki, akihez az információ a felszólítottól kommunikáció útján eljut. Ezekhez képest egy elvontabb viszonyt fejez ki az olyan *-nak/-nek* ragos főnév, amely a folyamat egyik érintettjét dolgozza ki. A (4) mondatban a *-nak* ragos komponens (*Simonnak*) egy elvont folyamat végpontját dolgozza ki: Simon nem egy tranzakció vagy egy információátadás végpontját jelöli, hanem a jelenetbe bevonódott személyt, aki az eseménynek az átéelője, a történet ismeretében pedig akár kedvezményezettként is értelmezhető.

(4) feltámadt Urunk bizonnal, és megjelent *Simonnak* (JordK. 619)

A jelentéskiterjesztés láncolatában ennek az ágnak a következő állomása az, amikor a *-nak/-nek* ragos főnév már nemcsak azt jelöli, hogy egy szereplő egy átadási folyamat címzettje, hanem a megnyilatkozás kontextusából azt is tudjuk, hogy a jelenet az adott szereplőt valamilyen módon érinti. A *-nak/-nek* ragos komponens azt a szereplőt is ki tudja fejezni, akinek a számára az a folyamat vagy jelenet, amelynek ő az érintettje, kedvező (5) vagy kedvezőtlen (6). Ebben az esetben az érintettség jelentése azzal a jelentésmozzanattal egészül ki, hogy a címzett számára a jelenet pozitív vagy negatív, tehát ő maga nem egy semleges végpont. A dolgot a kettőt összefoglalóan BENEFICIENSként említi, és nem foglal állást abban, hogy – akár történetileg, akár szemantikailag – a semlegestől a pozitív vagy a negatív pólus felé történő elkülönülés-e az elsődleges. A BENEFICIENS tehát nem a BENEFICIENS : MALEFICIENS dichotómiában értelmezendő.

(5) dicsőség *Atyának* és *Fiúnak* és *Szentléleknek* (FestK. 11)

(6) mit használ embernek, ha mindez teljes világot elnyerje, ő *lelkének* kediglen veszedelmet leljen? (JordK. 406)

A (6) példa arra is jó, hogy megmutassa, miért érdemesebb a jelen vizsgálat keretein belül egységként kezelni az érintettség két változatát. A konstrukció ígéje

(*lel*) ugyanis polaritás szempontjából semleges. A konstrukció azért lesz negatív jelentésű, mert a benne TÉMAként megjelenő tárgyragos komponens negatív értékjelentésű. Ez pedig implicit tartalomként visszahat az első tagmondatra is: az eredetileg pozitív értékjelentésű *használ* igét tartalmazó konstrukció jelentésének a polaritása lesz negatív.

Fontos megemlíteni a datívusz és a genitívusz közötti átmeneti elemeket. A datívusz és a genitívusz közötti átmeneti állomásként szokás említeni egyrészt az ELEKFI LÁSZLÓ (1993) által birtokos részes-határozónak hívott szerkezettypust. Ez a mondat szerkesztési mód KOROMPAY KLÁRA magyarázata szerint (1991a: 302) hozzájárulhatott ahhoz, hogy a részes-határozó *-nak/-nek* ragja a birtokos jelző kifejezőeszközzé válhasson. Ugyanis a *-nak/-nek* ragos főnév után van egy (harmadik személyű) birtokos személyjeles főnév, amely valóságvonatkozásában a *-nak/-nek* ragos főnév (birtokos) birtoktárgya lehetne:

- (7) gonoszabbak az rágalmozók az orvaknál és az tolvajoknál, kik *embereknek* ez világi jószágukat elorozzák (GuaryK. 014/04)

A (7)-es példában az alábbi szerkezeti sajátosságok figyelhetők meg. A mondat igéjének (*elorozzák*) van egy *-nak/-nek* ragos bővítménye, amely kifejezi a jelenet azon szereplőjét, amelyik az ige által jelölt folyamat kárvallottját jelöli. Ez azonban szintaktikai viszonyban van egy másik, birtokos személyjeles névszóval (*jószágukat*), amellyel a birtokos jelzői szintagmától eltérően többes szám harmadik személy esetén is egyeztetve van mind számban, mind személyben.² Így a *-nak/-nek* ragos bővítmény (*embereknek*) egyszerre dolgozható fel BENEFICIENSKÉNT és egy másik entitással való összetartozási viszonyban (*embereknek jószágukat*) is az adott situációban.

Az átmeneti elemek közül a fentebb elemzett a datívuszi jelentéscsomópont-hoz, míg az ún. *datívusz possesszívusz* szerkezet a genitívuszihoz áll közelebb. A datívusz possesszívusz konstrukciója tartalmazza a *van/nincs* létigét, amely birtoklást jelent; a szerkezetben van egy birtokos személyjeles névszó, amellyel a *-nak/-nek* ragos névszó valamilyen összetartozási viszonyban áll.

- (8) mýnemew mondhatatlan haznalatus gýmelchý vannak az aldot zent keresztnek eelő *fájanak*³ (CK, ÉrdyK. 537b)
 (9) ennél nagyobb szeretete *senkinek* nincs (JordK. 681)

A (8)-ban a szerkezet alaptagja a *van* ige, a „birtoktárgyként” való létezőt a harmadik személyű birtoktöbbséítő jeles és emiatt a paradigmatis zéró birtokos

² Ma a tipikus birtokos jelzős szerkezet tagjai vagy csak számban (*ő könyvük*, de **ők könyvük*), vagy csak személyben (*a fiúk könyve*, de **a fiúk könyvük*) vannak egyeztetve. Megjegyzendő, hogy (mint ahogy KOROMPAY 1992a: 346–348 beszámol róla) az ómagyar korban ez csak részben volt igaz: egyes kódexek egyeztetették az ilyen típusú szerkezetek tagjait számban és személyben is.

³ Mai átiratban: minemű mondhatatlan használatos gyümölcei vannak az áldott szent keresztnek élő *fájanak*.

személyjeles névszó⁴ jelöli (*gyümelchÿ*). A (9)-ben a *nincs* ige konstruálja meg a birtoklást mint folyamatot, a birtoktárgy az *-e* birtokos személyjeles *szerepete*. A két szerkezetben közös, hogy az összetartozást mindenképpen jelölni kell alakilag is *-nak/-nek* raggal, mert a tipikushoz képest fordított sorrendben szerepelnek a szerkezeti tagok: a birtoktárgy ugyanis megelőzi a birtokost.

HEINE (1997: 59–61) a CÉL sémával írja le az ilyen típusú birtokos szerkesztésmódot több nyelvben, így a magyarban is. A következőképpen írja le a sémát (HEINE 1997: 59, fordítás tőlem):

„Y exists to/for X > X has, owns Y” – ’Y X-nek/X számára létezik > X birtokolja Y-t, rendelkezik vele”

Az adatok több mint fele *összetartozást*, vagyis genitívuszi jellegű viszonyt fejez ki. A genitívuszi jellegű viszonnyal kifejezett összetartozás rendkívül sokféle lehet (vö. HADROVICS 1969: 139–177). Ezeket az egyszerűbb kezelhetőség céljából egy kategóriába tartozóként kezelem. KITTILÄ és YLIKOSKI (2011) az uráli nyelvcsalád több nyelvében vizsgálták a CÉL, a RECIPIENS és a KÖZELSÉGI CÉL szemantikai szerepeinek kidolgozásában részt vevő esetragokat. Ebben a tanulmányukban megjegyzik, hogy például a tipikusan az *ad* igével kifejezett konstrukciókat nemcsak az OKOZOTT MOZGÁS konstrukcióiként lehet felfogni, hanem az OKOZOTT BIRTOKLÁS konstrukcióiként is (KITTILÄ–YLIKOSKI 2011: 32).

(10) vette az eleve vetettnek kenyerét, és megette, és adta *azoknak*, kik övele valának (MünchK. 60rb)

(11) szabadság adaték *Pálnak ő magának* lakozni (JordK. 795)

A (10)–(11) mondatokban az *ad vki vmit vkinek* konstrukciót érdemes vizsgálni, annak is a PÁCIENS szereplőjét (a kidolgozás módja (10)-ben aktív, itt ez a *-t* ragos névszó: *kenyerét*, (11)-ben passzív, ebben a mondatban ez a grammatikai alany: *szabadság*). Az „adás” a (10) mondatban valóban valaminek valahonnan valahová juttatását jelenti a térben, pontosabban: egy humán szereplő (a jelenet ÁGENSE) egy vagy több másik humán szereplőnek (*azoknak*) juttat el a térben valamit (*kenyerét*). A kenyér térbeli kiterjedéssel rendelkező dolog, ezt a RECIPIENS megkapja, és onnantól kezdve rendelkezik vele. A (11) mondatbeli PÁCIENS elvont fogalom (*szabadság*), így ott az „adás” csak metaforikus lehet, ebben a mondatban az kerül előtérbe, hogy a RECIPIENS rendelkezik az „odaadott” dologgal. KITTILÄ és YLIKOSKI (2011: 32) a RECIPIENS szemantikai szereplőt a CÉLTől úgy különbözteti meg, hogy az előbbi alkalmas a birtoklásra, míg utóbbi nem.

A genitívuszi szerepű *-nak/-nek* ragok gyakoriságát illetően kódexszövegek vizsgálata során KOROMPAY KLÁRA is hasonló eredményre jutott (1991b: 375, részletesebben 1992b: 358–361, 406–408). Az ilyen funkcióban álló *-nak/-nek* rag a tárgyrag után a második leggyakoribb névszórag a kódexekben, ez a latin szövegmintáknak is köszönhető. Mivel a latinban a genitívusznak testes kifejezőeszköze

⁴ Többes birtok esetén egyes szám harmadik személyben birtokos személyjel nem jelenik meg. Vö. *gyümölcs-ei-m*, *gyümölcs-ei-d*, *gyümölcs-ei-(ø)*.

van, a szerkezeti hűségre is törekedő fordítók a magyarban is ezt a változatot alkalmazták. Másrésztől viszont fontos megjegyezni, hogy a kortárs szövegeket tartalmazó Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2.) korpuszában is ez a leggyakoribb funkciója a ragnak.

Az Ómagyar korpuszban előfordulnak olyan többszörös birtokos szerkezetek is, ahol több ilyen funkció is alakilag jelölve van a *-nak/-nek* raggal:

- (12) Jézus Krisztus, Isten *fiának evangéliumának* eredete (JordK. 453)
- (13) hisztek *Istennek Fiának* nevében (JordK. 873)
- (14) lakozik vala az pusztában *Izraelnek kijelentésének* ideiglen (JordK. 521)

A (12)-ben három birtokos szerkezet is van, amelyből kettőt raggal is jelöltek. A (13)-ban mind a két birtokos szerkezet jelölve van raggal is, holott itt az egyik rag elhagyása az érthetőségen sem változtatna; a többszörös birtokos viszony maga is azt motiválta, hogy a viszony többszörösen jelölve legyen (KOROMPAY 1991a: 301) az alaptagon és a bővítményen is (*-nak/-nek* raggal). A (14)-ben a *kijelentésének ideiglen* szerkezetben látszólag egyszeres a viszony jelöltsége, mivel nem *idejéiglen* olvasható. Ugyanakkor az *idő* szótó hangszint és időtartamot váltakoztató típusa (*idő* : *ide-*) miatt ebben a szóalakban a szóalak belsejében lévő *-i* birtokos személyjel és a terminatívuszi esetrag (*-ig*) *i-*je egybeesnek. Ez különösen akkor jellemző az egyes számú birtokra utaló *-je* morféma esetében, ha a jelet további toldalékmorfémák követik (KOROMPAY 1992a: 333).

Ezzel egybevág az is, hogy a nyelvtörténeti megállapítások alapján a birtokos viszony jelölése az egyszerűbbtől az egyre jelöltebb felé haladt (KOROMPAY 1991a: 300). A kapcsolatot tehát a rag további jelentései (főként a latívuszi és a datívuszi mint a történetileg elsődleges, illetve az egyik gyakori funkciója) és e között a jelentése között motiválnak érdemes tekinteni.

A véletlen listában előfordultak olyan elemek, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölve van. Ilyenek:

- (15) illik *embernek ő fiának* felmagasztatni? (JordK. 672)
- (16) édes *megváltónknak ő* szent evangéliumában (JordK. 351)
- (17) nincs *valakinek ő* élete a bőségben (MünchK. 70rb)

A (15)–(17) példákban a *-nak/-nek* esetraggal jelölt birtokos mellett ott áll egy nominatívuszban levő *ő* személyes névmás, amely szintén a birtokos személyére utal, a kettő közötti viszony koreferens, vagyis ugyanarra a szövegvilágbeli szereplőre vonatkoznak. A nominatívuszi személyes névmás kitétele ebben az esetben a nyomtatás szerepét szolgálhatja (SIPOS 1991: 362).

A névutós szerkezetek a véletlen minta 10%-át adják ki. ZSILINSZKY ÉVA (1991: 453) a birtokos jelzői funkció jelölésének lehetőségével magyarázza a szerkezet kialakulását. A birtokosi funkció kialakulása tehát korábbi, mint a *háznak mellette* típusú szerkezet létrejötte. Ezt az támasztja alá, hogy a legkorábbi nyelvemlékekben a *-nak/-nek* ragos névszó csak birtokosi funkcióban fordul elő, míg a kódexekben már a személyjeles, *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutók is. Ez utóbbi

olyan jelentős konstrukciós sémának bizonyult, hogy az ómagyar kor végén változtak névutók mellett előforduló névszók ragos és ragtalan változatai, sőt előfordultak olyan névutós szerkezetek is, amelyek nem alakulhattak ki birtokos szerkezetből, és ezekben az esetekben általában a személyjel sem jelent meg a névutón (ZSILINSZKY 1992: 705–706). A szerkesztésmód analógiája azonban kiterjedhet ezekre az alakokra is. Sőt, a TNYT. vizsgálatai szerint személyjelet felvenni nem tudó névutó mellett is előfordult *-nak/-nek* ragos névszó (a *vminek túl* szerkezetben). Az általam vizsgált korpuszrészletben nem fordult elő olyan *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutó, amelyiken ne lett volna személyjel.

(18) Péter kediglen áll vala az *ajtónak kívüle* (JordK. 690)

(19) mi, kik ez szent *hitnek miatta* üdvözítönket követjük (JordK. 351)

A mai magyar nyelvben az ősi névutókkal a genitívuszi funkciójú *-nak/-nek* leginkább metaforizálódott szerkezetekben vagy igekötővé is vált névutókkal alkotott igekötős igék vonzataként fordul elő.

(20) részegen megint *mellényült a kilincsnek* (Google-keresés)

Továbbá a mai magyar nyelvben újabb keletkezésű, testesebb személyjeles névutók is vonzanak *-nak/-nek* ragos névszót. Megfigyelhető azonban, hogy ezekben az esetekben a *-nak/-nek* rag tartalmazabb jelentésű fővevekről gyakran elmarad, leginkább csak névmásokon jelenik meg, valamint olyan helyzetekben, amikor a névutó szórendileg megelőzi a szerkezetileg hozzátartozó névszót. Az MNSz2.-ben céltottan rákerestem három újabb keletkezésű genitívuszi funkciójú *-nak/-nek* ragos névszót vonzó névutó, a *dacára*, *ellenére*, *céljából* névutók kollokációjelöltjeire a névutóktól eggyel balra, tehát a közvetlenül előtte álló szóra vonatkozóan. A lekérdezés a kollokációjelölteket szóalak szerint listázza.

A *dacára* 7512-szer szerepel a korpuszban. A leggyakoribb kollokációjelölt az olyan névmások, mint *annak*, *ennek*, illetve *mindennek*. Az első száz kollokációjelölt közül (az ismétlődő adatokat nem számítva) tíznél többször csak az *ellenkezésének* főnév fordul elő a keresett pozícióban a névutó mellett raggal ellátva. Az *ellenére* 231 637-szer fordul elő a korpuszban. A három leggyakoribb szövegszó a névutót közvetlenül megelőző pozícióban az *ennek*, az *annak*, illetve a *mindezek*. Az első száz kollokációjelölt között nincsen *-nak/-nek* ragos nem névmási szófajú szó, csak ragtalan. A *céljából* 35 092-szer szerepel a korpuszban. Az első száz kollokációjelöltje (a 89. helyen álló) *annak* kivételével alanyesetben álló névszó.

Akkor azonban, ha a névutó megelőzi a névszót, tehát nem a prototipikus névszó névutó szórend áll fenn, a névszón a *-nak/-nek* rag is megjelenik, mivel a szórend egységében nem képes kijelölni ezt a funkciót:

(21) *dacára* a nagy *szélnek* el-nyargaltam Nagyszarvára. (MNSz2.)

A *dacára* névutó esetében megjegyzendő, hogy 66 olyan előfordulása van az MNSz2.-ben, amely a „*dacára*, *hogy*” szerkezetben szerepel, vagyis a nélkül a névszó nélkül fordul elő, amelyhez névutóként járulhatna:

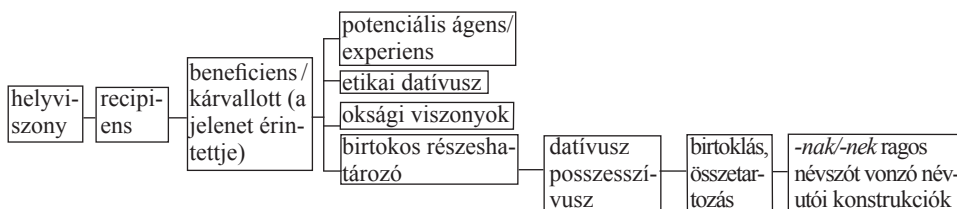
(22) derüsen süt a nap, *dacára hogy* itt az ősz. (MNSz2.)

Az ilyen esetekben az *annak* mutató névmás utalószóként kitehető lenne, de a megnyilatkozó ezzel a lehetőséggel nem él. Mivel az *annak* utalószóként szerepelne, a neki alárendelt tagmondat (*hogy itt az ősz*) az utalószó nélkül is kidolgozza az általa jelölt jelenetet. A szerkezet két mintázat vegyüléseként is értelmezhető:⁵ az *ősz dacára* és a *dacára annak, hogy itt az ősz* lehetséges kidolgozási módok vegyülése is lehet a (22)-ben olvasható szerkezetípus. Az ilyen típusú, birtokos szerkezetből létrejött, ragos vagy ragtalan névszót tartalmazó névutós szerkezeteknek a ragos és ragtalan névszóval való váltakozását a TNyt. is leírja (ZSILINSZKY 1992: 706).

4.2. Elágazások a datívuszi csomópontból. A vizsgálat egyik előfeltevése az volt, hogy a grammatikalizációs útvonalak nem balról jobbra tartó, lineáris ösvények, hanem elágazások és visszacsatolások is találhatóak rajta. Az 1. ábra szemlélteti az elágazásokat a datívuszi csomópontból:

1. ábra

A grammatikalizációs útvonalak a datívuszi csomópontból

Az elágazások az etikai datívusz (dativus ethicus), az oksági viszonyok kifejezése és a potenciális ÁGENS/EXPERIENS kifejezése felé történnek. Az etikai datívuszról RÁ CZ és SZEMERE (1985: 86) azt jegyzi meg, hogy a *nekem* alakban fordul elő a magyarban, és az indulatos beszéd jellemzője. A német leíró nyelvtanok azt hangsúlyozzák, hogy az etikai datívusz a beszélőnek a személyes, belső érdekelttségét fejezi ki (PETE 1998: 302), vagyis itt is az egyes szám első személyre redukálódik a használata. A cseh nyelvben az egyes szám második személyű személyes névmás datívuszi alakja is képviselheti ezt a funkciót; FRIED (2014: 13–14) a (második személyű) névmás diskurzuspítő funkcióját emeli ki: az általa kifejezett szereplő magának a diskurzusnak a résztvevője, őt teszi hangsúlyossá.

PETE (1998: 302–303) továbbá kiemeli, hogy a legtöbb európai nyelvben (francia, német, lengyel, cseh stb.) létezik ez a szerkezet-funkció típus. Ennek magyarázataként egy közvetítő nyelvnek a hatását feltételezi a jelenség mögött.

Az etikai datívusz egy lehetséges forrásszerkezete a többszörösen jelölt birtokos szerkezet lehet (a személyjelölés hangsúlyozása miatt):

(23) *neki az ő* élete nem hagyott az koporsóban (Károli ApCsel. 2,31)

⁵ Köszönöm LADÁNYI MÁRIÁNAK, hogy felhívta erre a figyelmemet.

A *nekem az én* paradigmásorba illeszkedő szerkezet előfordulhat olyan mondatokban is, ahol nem könnyű eldönteni, hogy etikai datívusról vagy a birtokos személyét nyomatékosabbá tevő névmásról van-e szó:

(24) Ne bántalmazzák *nekem az én* őrizeteseimet. (MNSz2.)

A (24) alátámasztja a birtoklás többszörös kidolgozottságát jelölő *-nek* ragos személyes névmás és az etikai datívuszi funkció közelségét. A *ne* tagadószó megjelenése még közelebbivé teszi az etikai datívuszhoz ezt az előfordulást, hiszen az etikai datívusz gyakran fordul elő tiltó mondatokban.

A *nekem az én* keresés az MNSz2.-ben 88 találatot ad ismétlésekkel együtt, azokat levonva 74 találattal számolhatunk. Ebből 5 találat ugyanazon birtoklást teszi többszörösen kidolgozottá. Ez még állítmányi pozícióban, az *enyém* névmással is előfordul:

(25) Ők nem az én gyerekeim, [...] *nekem az enyéme*k az I/B-sek. (MNSz2.)

A példák mutatják a *-nak/-nek* rag különböző megvalósulásainak egymással összefonódó és a mentális feldolgozásukban összefüggő rendszerének egy részletét. Több funkcióban is látunk olyan példákat, amelyek konstrukciós sémájában benne van egy adott lexéma nominatívuszi (alakilag jelöletlen) és datívuszi esetalakja is. Előfordulhatnak olyan esetek, amelyekben a) a *-nak/-nek* ragos és az alanyesetű szó különböző funkcióban fordul elő (vö. *elég nekem az én nyomorom*), b) a *-nak/-nek* ragos névszó hangsúlyosabbá teszi az alanyesetű szót a birtokosi funkciójában (vö. (25)), c) az etikai datívuszi funkcióban a kommunikációs szituáció egyik résztvevőjét emeli ki (vö. (24)). A szerkezetípus funkciója tehát lehet akár a birtokos jelölése, akár a résztvevői szerep kiemelése, hangsúlyosabbá tétele; ez utóbbi esetben funkciója elsődlegesen pragmatikai.

Az o k s á g i k a p c s o l a t kifejezése a teljes jelentéshálózatnak az etikai datívuszhoz hasonlóan szintén egy periférikus eleme. A latívuszi irányulás a ragnak ennél a jelentésénél a legkevésbé markáns, azonban – ahogy több esetben is – itt is látható az, hogy a kiterjesztés következtében megjelenő újabb jelentések maguk is a jelentés kiterjesztésének motiváló tényezői lehetnek.

Az oksági viszony kifejezése a *-nak/-nek* raggal általában valamilyen érzelmet jelentő alaptaggal kapcsolódik össze (pl. *hálás valaminek, örül valaminek* stb.). Az ilyen típusú szerkezetek kialakulását az motiválja, hogy az érzelmeket az érzelmeik kiváltója iránt ki lehet fejezni. Ez a folyamat metaforikusan felfogható úgy, hogy az érzelmeik (egy metaforikus ösvényen) eljuttathatók a kiváltójukhoz, az érzelmek kifejezés tulajdonképpeni céljához. A következő mondatban a konstrukció az *ad* igével van kidolgozva:

(26) áldást mondjunk Úrnak, hála adassék *Istennek* (CzechK. 149)

A (26)-ban a konstrukció passzív (*hála adassék Istennek*), tehát a nominatívuszi esetalakban lévő (alakilag jelöletlen) névszó valójában a PÁCIENS tematikus

szerepét veszi fel. Ebben a konstrukcióban tehát a hála az, amelyet a metaforikus ösvényen egy feladó a címzethez juttat el. A címzett ebben az esetben a *-nek* ragos komponens. A jelentés kiterjesztése ebből a jelentéstípusból innen akár az ige nélküli konstrukciók (pl. *hálás valaminek*), akár az érzelmet, lelki tartalmat kifejező igés szerkezetek felé történhet.

(27) *hín az ember a beszédnek, melyet mondott vala Jézus, és elmegyen vala*
(MünchK. 88vb)

A (27) mondatban a *-nek* ragos névszó, a *beszéd* az az ok, amelybe a jelenet mentális ágense (*ember*) belehelyezve a hitét (*hín* ige) a távozására okot ad. Így tehát a latívuszi irányulás is értelmezhető.

A *-nak/-nek* raggal kifejezett oksági viszony a cél kifejezésével is összeér több szempontból is. A *minek?* kérdő névmás sematikusán kérdez rá egy jelenet okára vagy céljára.

(28) *minek* menétek ki az pusztában? látni szél miatt háborgott nádat-e?
(JordK. 544)

Ebben a példában nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy a folyamat okára vagy céljára kérdez-e rá a megnyilatkozó. Az ok és a cél ebben az esetben a *-ni* főnévi igenévi képzőben is összeér (*látni*), amely szintén latívuszra vezethető vissza történetileg (A. JÁSZÓ 1991: 342).

Az érintettségnek egy módja, amelyet datívuszi esetalakú névszó fejez ki, az a szerkezet, amelyben – az eddigiekkel ellentétben – a jelenet első leges figuráját fejezi ki a *-nak/-nek* ragos névszó, tehát ő a jelenet potenciális ÁGENSE/EXPERIENSE. Ezek deontikus modalitású szituációkban jelennek meg tipikusan. A deontikus modalitású jelenet valamilyen kötelezettséget, szükségességet dolgoz ki (vö. TALMY 2000). A deontikus jelenet egy tipikus konstrukciós sémája az, amelyben a szükségességet folyamatként dolgozza ki leggyakrabban a *kell* ige/segédige, a szükséges folyamatot pedig egy főnévi igenévi komponens konstruálja meg. Az elvárás/erő a datívuszi esetalakban álló névszó által jelölt szereplőre hat.

NÆSS (2008: 574–575) szerint az érintettség hozzátartozik a datívuszi eset magjelentéséhez, az esetjelölők jelentéseit pedig ez is motiválja. (Mivel NÆSS datívuszi esetről, azaz tulajdonképpen az esetfunkciók szintjéről beszél, ennek többféle – morfológiai vagy más eszközzel történő – kidolgozása, többféle esetjelölője is lehet.) Más nyelvekben is kifejez a datívuszi esetjelölő ÁGENST vagy EXPERIENST (l. NÆSS 2008), a japán nyelvben a passzív mondat szerkezetekben az ÁGENS datívuszi esetalakban áll (NARROG 2010: 75). Közös tehát az, hogy sajátos szerkesztésmód tartozik ahhoz az esethez, amikor nem az alapalak (nominatívusz) fejezi ki a folyamat alanyát, mert az előtérben álló folyamat maga a szükségesség.

(29) illik embernek ő *fiának* felmagasztatni? (JordK. 672)

(30) szólván énvelem: jöjj fel ide, és megmutatom teneked, *kiknek* hamar be kell telnie (JordK. 891)

A fenti (29)–(30) példákban a kiemelt *-nak/-nek* ragos névszók a főnévi igenév által kidolgozott folyamatnak azon szereplői, akikre a folyamat mint elvárás hat. A (segéd)ige – főnévi igenév – *-nak/-nek* ragos névszói konstrukció nemcsak a tipikus deontikus modalitással összekapcsolódva fordul elő az Ómagyar korpusz vizsgált részében:

- (31) mert miképpen szokott *embernek* gyönyörködni az jó vendégségbe ételbe italba és vigasságba, ezenképpen az istenszerető lélek gyönyörködik édeskedik és vigadoz az isteni szeretetbe (GuaryK. 009/18)

Ebben a mondatban a deontikus konstrukciós séma motiválhatta a kidolgozás módját: a *szokott* segédige a hagyományos elemzés szerint összetett állítmányt hoz létre egy főnévi igenévvvel, amelynek az alanyát nominatívuszi esetalakban álló főnév dolgozza ki tipikusan. Vagyis a mondat kidolgozható lenne úgy is: *miképpen szokott az ember gyönyörködni az jó vendégségbe...*

A *-nak/-nek* ragos névszó ÁGENSKént/EXPERIENSKént egyéb, nem deontikus modalitású mondatokban is előfordulhat. A következő (32) mondatban a *-nak* ragos névszó szintén a főnévi igenév által jelölt folyamat végzője, a mondat állítmánya pedig két, egymásnak mellérendelt melléknév, amely a főnévi igenévi folyamatot jellemzi.

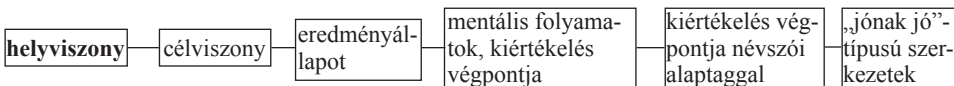
- (32) ime mily jó és mily gyönyörű *atyafiaknak* egybe lakozniuk (FestK. 131)

DABROWSKA (1997: 96) a lengyel datívuszi esetjelölő kapcsán kiemeli, hogy a lengyel nyelvben a datívuszi esetalakban álló EXPERIENS szerepű névszók általában nem aktívak, a jelenetnek nem akaratlagos elvégzői, a folyamat kontrollja nem az ő hatáskörükben van. Ez jellemző az itt bemutatott magyar szerkezetekre is.

4.3. Egy másik útvonal: a magasabb absztrakciós fokon álló funkciók felé. A *-nak/-nek* rag jelentéshálózatáról szóló eddigi történeti grammatikai kutatásokban elhanyagolták azt a grammatikalizációs ösvényt, amely nem a birtoklást kifejező funkciók felé vezet. Ezt mutatja be a 2. ábra:

2. ábra

Grammatikalizációs útvonal a magasabb absztrakciós fokon álló funkciók felé

A (28)-as példa mutatta az ok-cél viszonyok összeérését a nyelvben. A z i r á n y u l á s o s v i s z o n y o k t ó l a m e n t á l i s f o l y a m a t o k v é g p o n t j á i g a j e l e n t é s k i t e r j e s z t é s t a v a l a m i l y e n m e t a f o r i k u s c é l b a v á l ó e l j u t t a t á s m o t i v á l j a. E z a l e g k o n k r é t a b b a n v a l a m i l y e n e r e d m é n y á l l a p o t k i f e j e z é s e l e h e t, e z p e d i g a z e g y é b á l l a p o t v i s z o n y o k k a l r o k o n:

- (33) [téged] az Isten is *építésznek* teremtett (MNSz2.)

- (34) ő királyfi volt, de egy gonosz tündér *disznónak* varázsolta (MNSz2.)

A (33)–(34) mondatok által vázolt jelenet egy állapotváltozás, amelynek során egy entitás egy bizonyos állapotból egy másik állapotba kerül – ezt a végső, eredményállapotot dolgozza ki a *-nak/-nek* ragos névszó (*építésznek, disznónak*). Az ilyen komplex határozókat, amelyek egyszerre fejeznek ki állapotot, célt és eredményt, a szakirodalom faktívuszi határozóknak nevezi (KESZLER 2000: 441). Ezek tehát nem tisztán végállapotok: a figyelem előterében egy ösvény végpontja van, amely az a funkció, amelybe a jelenet PÁCIENSE kerül az ige által vázolt folyamat révén. A jelenet teljes hatókörében azonban benne van az is, hogy ezután ebben az állapotban létezik és funkcionál tovább a szereplő.

A jelentés kiterjesztésének egy absztraktabb fokozata, amikor az ilyen típusú szerkezetek egy beszédaktusige vonzataként fordulnak elő. Az ilyen szerkezetekben a *-nak/-nek* ragos komponens a szereplőnek azt az eredményállapotát fejezi ki, amely a deklaratív beszédcselekvés eredményeképp a szereplőre vonatkozóan létrejön a valóságban (vö. SEARLE 1979; AUSTIN 1990).

(35) állj közénkben, tisztességgel megajándékozunk, és zászlótartónak tesszünk (TMK, 1758)

(36) pedig már arra gondoltam, hogy megteszem *titkáromnak* (MNSz2.)

Ezekben az adatokban tehát a beszédcselekvés alapján az egyik figura állapotában változás következik be. Bemutatható olyan funkciója is a *-nak/-nek* ragnak, amelyben a figyelem előterében egy relatíve statikus állapot áll. Ezek azok a példák, amelyeket a hagyományos leírás főként az esszívuszi állapotváltozók közé sorol. Az ilyenek a *valahogyan*, *valamiként* létezését fejezik ki. A *-nak/-nek* raggal ennek több altípusát is ki lehet fejezni, a tanulmány ezek közül itt tárgyalja a predikatívuszi szerkezeteket, amelyek valóban mentális folyamatok végpontját jelölik, illetve a nunkupatívuszi szerkezeteket, amelyek a *valahogyan* történet megnevezését jelölik.

A mentális folyamatok végpontját adó, igei alaptagú szintagmákat már az Ómagyar korpusz vizsgált részében is meg lehet találni. Előfordult statikus állapotot jelölő *-nak/-nek* ragos névszó is:

(37) én mindenestül tiéd vagyok, azért nincsen semmim [...], mit adhatok te nagyságos *ajándékodnak* (JókK. 47/2)

(38) valaki alítja magát *utolsónak*, ez illetén leszen első az szent alázatoságnak miatta (CK, GuaryK. 053/04)

Az ide tartozó 19 adat közül a legtöbb abba a típusba tartozik, amely a *valahogyan* való megnevezést/megnevezhetőséget fejezi ki. A 19 adat közül 11 a *mond(atik)* vagy a *hív(atik)* igékkel fordul elő, a jelenet egy szereplőjét tesz ki elérhetővé a nevük megjelölése által:

(39) az én házam imádságnak *házának* hívattatik (JordK. 419)

(40) [Jézus] elmene más tartományban az pusztához közel az városban, ki mondatik *Efraimnak* (JordK. 669)

A *-nak/-nek* ragos névszók közül azok, amelyek nem statikus állapotot vagy megnevezést jelölnek, valódi kiértékelés vagy mentális folyamat végpontját dolgozzák ki. Ezek alaptagjai a *tud, lel* 'vél, talál' igék:

- (41) Heródes kedig féli vala Jánost, tudván ötet igaz *férfiúnak* és *szentnek* (MüncK. 41rb)
 (42) megkísértetted azokat, kik magukat apostoloknak mondják, és nem azok, de *hazugoknak* leled őket (JordK. 886)

A kettő között átmeneti elemek is vannak:

- (43) íme azért Dávid ötet *Urának* mondja, és honnan mondatik ő *fiának?* (JordK. 498)

Ebben a szerkezetben látszik, hogy a megnevezés és a mentális kiértékelés között kontinuum van: valamit onnantól lehet valahogyan (meg)nevezni, hogy azt annak értékelik. A (43) példában az *Ura* és a *fia* kiértékeléses elnevezés egyaránt az *ötet* referensre utal, aki ebben a példában Jézus.

Ezekben a funkciókban tehát a folyamat a metaforikus térben történik, a mentális ágens egy végponthoz jut el, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó dolgoz ki. Ezeknek a funkcióknak vannak dinamikusabb és kevésbé dinamikus megvalósulásai. A *lenni* főnévi igenévvel időben állandó valamiként létezését fejez ki a *-nak/-nek* ragos névszó:

- (44) láttatik vala neki magát embernek mindenestül fogván méltót *pokolnak* lenni (JókK. 71)

Két meggondolás is van, ami indokolja azt, hogy egyfajta folyamatot feltételezzünk a dinamikus igével való előfordulástól a kevésbé dinamikus igével való előfordulás felé. Egyrészt a történetileg elsődleges jelentéshez az előbbi áll közelebb. Elsődlegesen mozgást vagy irányulást kifejező igék vonzataként jelent meg a *-nak/-nek* ragos névszó, a jelentés kiterjesztése tehát a statikusabb igék felé halad ezen az ösvényen. Másrészt ebben a funkcióban a *-nak/-nek* ragos névszó elő tud fordulni ige nélküli szerkezetben, melléknévi vonzatként (mint pl. a (45)-ben a *jó valaminek* szerkezetben, a példában: *lepedőknek jó*: [N-nAk A] sémában), és még absztraktabb szerkezetű típusban a *jónak jó* [A/N-nAk A/N] típusú szerkezetekben (46).

- (45) Az a gyalocs igen kedves előttem, mivel amire szükséges, alkalmas, kivált alsó *lepedőknek jó*, széles lévén (TMK, 1710)
 (46) Nagy jámbor asszony... A fejedelem mulatott a szemtelen szavakon, amikhez templomi arcokat tett Török Kata s azt mondta: - Nagy... *nagynak nagy* (MTSz., 1922)

Az ilyen, nem igei alaptagú szerkezetek nem fordultak elő a véletlenszerű listában. A teljes Ómagyar korpuszban lefuttatva a keresést a *-nak/-nek*-re végződő név-

szókra a *rossz, jó, szép* alaptagokkal a lekérdezés nem adott eredményt. A (45) adat a Történeti Magánéleti Korpusz anyagából származik. Ezekkel a szerkezetekkel kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy nagyon nehezen kereshetők. Az [A-nAk A] séma megvalósulásait csak egyszerű keresési móddal lehet keresni, mivel nincsen lehetőség töismétlések keresésére. Tehát előre kiválasztott névszókkal kereshetők. A (45)-höz hasonló adatokat szintén előre kiválasztott melléknévi alaptagokkal lehet csak keresni, viszont itt a névszónál elég csak az esetvégződést rögzíteni. Ezek alapján nem zárható ki, hogy a további kutatások során előkerülnek a korpuszban egyébként előforduló, az itt bemutatottaknál korábbi adatok.

A *jónak jó* típusú szerkezethez hasonló szerkezeti sémát főnévi igenévvel is létre lehet hozni. Ahogy korábban is említettem, a főnévi igenév *-ni* képzője szintén egy latívuszi irányulást kifejező ragra vezethető vissza (A. JÁSZÓ 1991: 342). Így az igei tövel alkotott, szemantikailag analóg töismétléses szerkezetek (*fut-ni fut, es-ni esett* stb.) a főnévi igenévi és a lehorgonyzott véges igei szerkezeti sémának a megvalósulásai. A latívuszi irányulás alkalmas annak kifejezésére, hogy a mentális ágens eljut egy végpontba a metaforikus térben, és ennek alapján egy szituációt vagy dolgot kiértékel. Az ilyen *-ni* képzős vagy *-nak/-nek* ragos szavakban az a közös, hogy a hagyományosan állítmánynak nevezett mondatrésznek⁶ vannak alárendelve. Ez abban az esetben is igaz, ha nem lexikális ige a *-nak/-nek* ragos névszó alaptagja, hanem melléknév vagy melléknévi igenév, ugyanis elsősorban ezek is állítmányi funkcióban vannak ezekben az esetekben (l. (45)), ekkor pedig az igéhez hasonló grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek.

Az ilyen megvalósulások kiemelik azt a nézőpontot, amelyet érvényesítve a kiértékelési folyamat eljuthat a végpontjába, tehát valamilyen szempontrendszert neveznek meg. Ilyen például:

- (47) a vers ugyan *népdalnak* is tökéletes, de biztos fölépítésével, fordulóival *műköltészetnek* is az (MNSz2.)
 (48) *Szépnek* szép, az tény – de *drágának* is drága. (MNSz2.)
 (49) *Versnek* próza, de *képnek* kép! (MNSz2.)

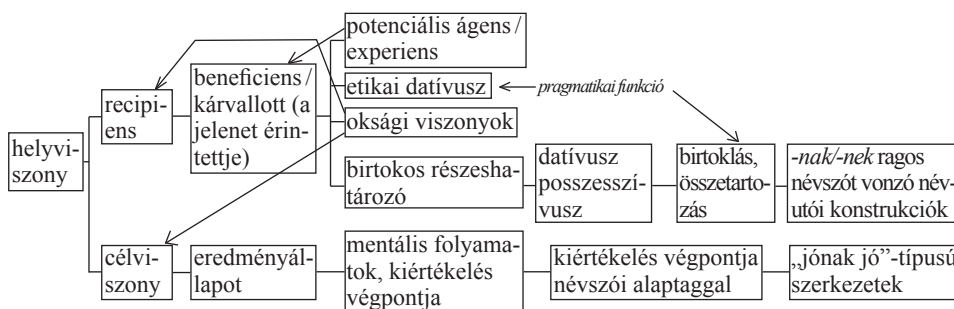
Az (49) példa mutatja, hogy a töismétléses (itt: [N-nAk N]) szerkezetek és a nem igei alaptagú, nem töismétléses szerkezetek analóg módon dolgozhatók fel: a töismétlés nem pusztán a hangsúlyosabbá tétel vagy a magasabb stilisztikai jelöltség kifejezőeszköze lehet, hanem (ahogyan arra a nem töismétléses esetek különösen ráirányítják a figyelmet) valódi kiértékelés is állhat mögötte.

4.4. Javaslat a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs térképére. Az adatok bemutatása és értelmezése alapján a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs folyamatainak összegzésekképpen az alábbi grammatikalizációs térkép⁷ felrajzolását javaslom:

⁶ Bár a tanulmány funkcionális kognitív keretben készült, az egyszerű mondatok leírásánál a hagyományos grammatikai fogalmakat használom. Így az IMRÉNYI (2017) által használt *magmond*-dat terminust nem alkalmazom ebben a tanulmányban.

⁷ Grammatikai funkciók szemantikai térképének felállítására a nemzetközi szakirodalomban vö. HASPELMATH 2003.

3. ábra
A *-nak/-nek* rag grammatikalizációja

Az ábrán a lehetséges grammatikalizációs útvonalak látszódnak az elágazásokkal és az egyes funkciók összefüggéseivel. A nyilak az egyes funkciók közötti szerkezeti és szemantikai motivációkra világítanak rá. Az oksági viszony és a CÍMZETT kidolgozása közötti nyíl a hagyományos nyelvtanokban szereplő *-nak/-nek* ragos okhatározói és egyes részeshatározói szerkezetek közötti hasonlóságokra mutat rá. Az okhatározói szintagmák egy része (pl. *hálás valaminek, örül valaminek*) motivációit adhatják az olyan igés szerkezetek, amelyeknek a vonzatkeretében a *-nak/-nek* ragos komponens a cíMZETT dolgozza ki (pl. *hálát ad valakinek, kifejezi az örömet valakinek*). A (34)-es példa bemutatja, hogy az állítmánynak alárendelt igenévben foglalt folyamat EXPERIENSÉT kidolgozó, *-nak/-nek* ragos névszó az állítmány felől értelmezhető BENEFICIENSként is. A többszö- rösen jelölt birtokos jelzős szerkezet a személyjelölést hangsúlyossá tevő pragmatikai funkciójával motiválhatja az etikai datívuszi szerkezeteket. Az oksági és célviszonyok közötti nyíl a két funkció gyakori szemantikai összeérését jelöli. A 3. ábrán látható grammatikalizációs „térkép” komplexebb képet ad a rag jelentés-ki- terjesztődéséről, mintha egyetlen egyirányú ösvényként hivatkoznánk rá.

5. Összegzés. Vizsgálatomban a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjával foglalkoztam. A kutatás korpuszalapú volt, az adatok a rendelkezésre álló történeti szövegadatbázisokból származnak. A vizsgálat fókuszában az állt, hogy valós nyelvi adatokon keresztül hogyan lehet feltérképezni a *-nak/-nek* rag jelentésháló- zatában a jelentés kiterjedését a téri viszony jelölésétől az egyre magasabb absz- trakciós fokú jelentések felé.

Ahogy a 3. ábra mutatja, vizsgálatom alapján a tanulmányban két fő elága- zást javasoltam: egyrészt a RECIPIENS jelölésétől a különböző birtokviszonyok kifejezése felé – ez a grammatikalizációs ösvény már a korábbi szakirodalomban is megjelent. A BENEFICIENS-t kifejező *-nak/-nek* ragos névszóktól azonban ez az ösvény is többfelé ágazik: az érintettség révén a jelenet elsődleges figurája felé, illetve a periférikusabb oksági viszonyok kifejezése és az etikai datívusz felé. Egy másik útvonal pedig a konkrét, majd elvontabb célviszonyokon keresztül azok felé a *-nak/-nek* ragos komponens-t tartalmazó szerkezetek felé vezet, amelyek egy kiértékelés végpontját dolgozzák ki.

Tanulmányom fő újdonsága, hogy korpuszalapú vizsgálattal – a *-nak/-nek* rag grammatikalizációs folyamatainak pontosabb felrajzolása révén – sikerült egy rendszerre érzékeny grammatikalizációs modellt felállítanom. A rendszerérzékenység azt jelenti, hogy vizsgálatomban a grammatikalizációs ösvényt nem egyirányúnak tételezem, hanem úgy mutatom be, mint amelyben az egyes újonnan megjelenő funkciók – akár alakilag, akár szemantikailag – visszahathatnak a jelentéshálózatban már meglévő funkciókra. A vizsgálat tehát nemcsak a jelentés-kiterjedésnek lehetséges kognitív motivációira kívánt rámutatni, hanem a funkciók egymásra hatására is.

Kulcsszók: grammatikalizáció, grammatikalizációs ösvények, datívuszrag, jelentés-kiterjedés, nyelvi változás.

Hivatkozott irodalom

- AUSTIN, JOHN L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DABROWSKA, EWA 1997. *Cognitive semantics and the Polish dative*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIEWALD, GABRIELE 2006. Context types in grammaticalization as constructions. *Constructions, Special Volume I*.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1993. Eltűnően van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 35–45.
- ÉrдыK. = Érды-kódex (1526 k.).
- FestK. = Festetics-kódex (1492–94).
- FRIED, MIRJAM 2014. From semantic to interactional dative. A preliminary investigation. In: MARTINKOVÁ, MICHAELA – JANEBOVÁ, MARKETA – MACHÁČEK, JAROSLAV eds., *Categories and categorical changes. The third syntactical plan and beyond*. Palacky University, Olomouc. 12–20.
- GuaryK. = Guary-kódex (1508 e.).
- GYARMATHI SÁMUEL 1799. *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata* [...]. Typis Joann. Christian. Dieterich, Göttingae.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HASPELMATH, MARTIN 2003. The geometry of grammatical meaning. Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: TOMASELLO, MICHAEL ed., *The new psychology of language 2*. Lawrence Erlbaum, Mahwah. 211–242.
- HEINE, BERND 1992. Grammaticalization chains. *Studies in Language* 16: 335–368.
- HEINE, BERND 1997. *Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FREDERIKE 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. University of Chicago Press, Chicago.

- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 664–761.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: TNyt. I. 319–352.
- JordK. = Jordánszky-kódex (1516–19).
- Károli = Károli Gáspár: Szent Biblia (1590).
- KESZLER BORBÁLA 2000. A határozók. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 428–449.
- KITTILÄ, SEPPO – YLIKOVSKI, JUSSI 2011. Remarks on the coding of Goal, Recipient and Vicinal Goal in European Uralic. In: KITTILÄ, SEPPO – VÄSTI, KATJA – YLIKOSKI, JUSSI eds., *Case, animacy and semantic roles*. Typological studies in language 99. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 29–64.
- KOROMPAY KLÁRA 1991a. A névszórágózás. In: TNyt. I. 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1991b. Műfaji és stiláris jellegzetességek az ómagyarkori névszórágózás körében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 375–378.
- KOROMPAY KLÁRA 1992a. A névszójelezés. In: TNyt. II/1: 321–354.
- KOROMPAY KLÁRA 1992b. A névszórágózás. In: TNyt. II/1: 355–410.
- KÖNIG, CHRISTA 2012. The grammaticalization of adpositions and case marking. In: HEINE, BERND – NARROG, HEIKO eds., *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford. <http://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.001.0001>
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: BERCZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Uralisztikai tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 522–534.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford–California.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: GEERAERTS, TIM – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford – New York. 139–169.
- MNSZ2. = *Magyar nemzeti szövegtár v2.0.5*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MTSZ. = *Magyar történeti szövegtár*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc>
- MünchK. = Müncheneri kódex (1466).
- NÆSS, ÅSHILD 2008. Varieties of dative. In: MALCHUKOV, ANDREJ – SPENCER, ANDREW eds., *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford. 572–580. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199206476.013.0039>
- NARROG, HEIKO 2010. Voice and non-canonical case marking in the expression of event-orientated modality. *Linguistic Typology* 14: 71–126. <https://doi.org/10.1515/lity.2010.003>
- NARROG, HEIKO – HEINE, BERND 2012. Introduction. In: HEINE, BERND – NARROG, HEIKO eds., *The Oxford handbook of grammaticalization*. <http://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.001.0001>
- Ómagyar korpusz = *Magyar Generatív Történeti Szintaxis. Ómagyar korpusz*. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu>

- PETE ÁGNES 1998. Dativus ethicus. *Magyar Nyelvőr* 112: 302–304.
- RÁCZ ENDRE – SZEMERE GYULA 1985. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÉVAI MIKLÓS 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica* 1. Trattner, Pest.
- SEARLE, JOHN R. 1979. *Expression and meaning. Studies in the theory of speech acts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- SIMONYI ZSIGMOND 1888. *A magyar határozók* 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SÍPOS PÁL 1991. A névmások. In: TNyt. I. 353–400.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. MIT Press, Cambridge.
- TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://tmk.nytud.hu>
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TRAUGOTT, ELISABETH CLOSS 2002. From etymology to historical pragmatics. In: MINKOVA, DONKA – STOCKWELL, ROBERT eds., *Studies in the history of the English language. A millennial perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 19–49. <https://doi.org/10.1515/9783110197143.1.19>
- YLIKOSKI, JUSSI 2011. A survey of the origins of directional case suffixes in European Uralic. In: KITTILÄ, SEPPO – VÄSTI, KATJA – YLIKOSKI, JUSSI eds., *Case, animacy and semantic roles. Typological studies in language* 99. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 235–280. <https://doi.org/10.1075/tsl.99.09.yli>
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: TNyt. I. 442–460.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: TNyt. II/1: 696–715.

Paths in the grammaticalization of the Hungarian dative suffix (*-nak/-nek*)

This paper presents a corpus based study on the grammaticalization of the Hungarian dative suffix, *-nak/-nek*. The study attempts to trace the extension of the meaning of the suffix based on historical data taken mainly from the Old Hungarian Corpus. The study also intends to show that the grammaticalization of the suffix at hand is not a linear process whereby the newer functions arise, but it has a dynamic nature. Newer functions and meanings can react upon the already existing ones by their constructional patterns or their semantic or pragmatic features.

Keywords: grammaticalization, paths of grammaticalization, extension of meaning, dative suffix, *-nak/-nek*.

POMÁZI BENCE
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont